

АКТУАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ:

Кармаза Олександра Олександрівна,
доктор юридичних наук, професор.

МОДИФІКАЦІЯ СПАДКОВИХ ПРАВ ГРОМАДЯН В УМОВАХ ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ: ДО ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

У статті розкрито особливості спадкування в умовах дії в Україні воєнного стану. Окреслено шляхи удосконалення регулювання спадкових відносин в Україні, надано пропозиції про внесення змін до Цивільного кодексу України. Досліджено дію конституційного принципу верховенства права в спадковому праві України. Об'єктом дослідження є спадкові відносини, які виникають у зв'язку із реалізацією громадянами права на спадкування та які обтяжені дією правового режиму воєнного стану на території України. Метою дослідження є науково-практичний аналіз норм спадкового законодавства, прийнятого під час дії воєнного стану в Україні (2022 р.). Запропоновано авторське бачення модифікації права на спадкування в умовах дії воєнного стану. Доведено, що забезпечення в спадковому праві дії принципу верховенства права в умовах воєнного стану, а також у повоєнний та інші періоди полягає в тому, щоб: нотаріуси, суді та інші особи, на яких законом покладено здійснення захисту спадкових прав громадян, діяли відповідно до Конституції та законів України, уникали дискримінації за будь-якою ознакою; спадкове законодавство України було прозорим, а застосування – ефективним та своєчасним; норми захищали спадкові права громадян, а внесення змін до нього відбувалося у спосіб, визначений законом. Встановлено, що для науки та практики залишаються актуальними та потребують подальших наукових досліджень проблеми, пов'язані із застосуванням цифровізації

спадкового процесу. Методологічною основою дослідження є філософсько-правові засади пізнання соціальних явищ, зокрема тих, що стосуються охорони, захисту та відновлення прав осіб (громадян та юридичних осіб) у спадковому процесі. В статті застосовано діалектичний, системно-структурний, нормативно-логічний, соціологічний, порівняльно-правовий методи пізнання.

Ключові слова: спадкування, спадковий процес, права людини, воєнний стан.

MODIFICATION OF INHERITANCE RIGHTS OF CITIZENS UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE: ON THE QUESTION OF ENSURING THE PRINCIPLE OF THE SUPREME LAW

Karmaza O.O.,

Doctor of Law, Professor,

Professor Institute Of Continuing Education Taras Shevchenko National University of Kyiv,

Vasylkivska st, 36, Kyiv, Ukraine

ORCID: 0000-0003-4895-5220

The article reveals the peculiarities of inheritance in the conditions of martial law in Ukraine. Ways to improve the regulation of inheritance relations in Ukraine are outlined, and proposals for amendments to the Civil Code of Ukraine are provided. The effect of the constitutional principle of the rule of law in the inheritance law of Ukraine has been studied. The object of the study is inheritance relations that arise in connection with the realization of the right to inheritance by citizens and which are burdened by the effect of the legal regime of martial law on the territory of Ukraine. The purpose of the study is a scientific and practical analysis of the norms of inheritance legislation adopted during the martial law in Ukraine (2022). The author's vision of the modification of the right to inheritance in the conditions of martial law is proposed. It has been proven that ensuring the operation of the principle of the rule of law in the conditions of martial law, as well as in post-war and other periods in inheritance law consists in the fact that: notaries, courts and other persons entrusted by law with the protection

of the inheritance rights of citizens, act in accordance with the Constitution and the laws of Ukraine, avoid discrimination on any grounds; the inheritance legislation of Ukraine was transparent, and its application was effective and timely; norms protected the hereditary rights of citizens, and amendments to them took place in the manner determined by law. It was established that the problems related to the application of digitalization of the inheritance process remain relevant for science and practice and require further scientific research. The methodological basis of the research is the philosophical and legal basis of knowledge of social phenomena, in particular those related to the protection, protection and restoration of the rights of individuals (citizens and legal entities) in the inheritance process. The article uses dialectical, systemic-structural, normative-logical, sociological, comparative-legal methods of cognition.

Key words: inheritance, inheritance process, human rights, martial law.

Постановка проблеми. Ніхто не може заперечити факт, що кожна людина є смертною. Відтак після її смерті постають вічні питання: «Хто є спадкоємцем?» «Що входить до складу спадщини?» тощо. Спадкування – це процес, який розпочинається зі смертю спадкодавця та закінчується із видачею свідоцтва про право на спадщину. Разом з тим, при практичному застосуванні норм спадкового права виникає багато складнощів, особливо під час дії воєнного стану на території України. Наприклад, як застосувати норми Постанови Кабінету Міністрів

України від 28 лютого 2022 р. № 164 із наступними змінами, якщо вони суперечать нормам цивільного законодавства України, нормам Цивільного кодексу України. Крім того, на складність процесу спадкування вказує і зростаюча щороку кількість цивільних справ у суді. Можемо спрогнозувати, що у зв'язку із проявом агресії (воєнними діями) росії на території України кількість спадкових справ в нотаріальному та цивільному процесі зросте. Тому спадкові відносини є предметом дослідження науковців, практиків, а також пересічних громадян.

Аналіз останніх досліджень. Вітчизняні наукові праці у сфері спадкування пропонуємо умовно поділяти на декілька груп. Наприклад, це наукові розвідки щодо спадкування, які розкривають загальні питання (праці В.Борисової, Ю.Заїки, О.Кухарева, З.Ромовської, І.Спасибо-Фатеєвої, Р.Стефанчука, О.Печеного та ін.), спадкових відносин в міжнародному приватному праві (праці О.Гріненко, В.Кисіля, В.Калакури, О.Кармази, М.Михайлів та ін.), спадкових відносин в нотаріальному процесі (праці М.Бондаревої, С.Рабовської, С.Фурси та ін.) тощо. Дослідивши їх зміст, дійдемо висновку, що текст більшості наукових статей містить аналіз спадкового законодавства України. Проте українське спадкове законодавство зокрема і українське законодавство загалом не є чимось закам'янілим, навічно прийнятим. Розвиток сучасних спадкових відносин в Україні змусив науковців та практиків оновити дослідження. Відтак, метою статті є науково-практичний аналіз норми законодавства України у сфері спадкування, які набули

чинності в період дії воєнного стану.

Виклад матеріалу. Указом Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64, затвердженим Законом України від 24 лютого 2022 р. № 2102-IX [1], на всій території України введено воєнний стан, який, нині продовжує діяти та зумовлює модифікацію спадкових прав осіб, а в юриспруденції – нові наукові дослідження.

Відносини у сфері спадкування регулюються в Україні національним законодавством України, а саме: Конституцією України, Цивільним кодексом України, законами України, як-от: «Про нотаріат», «Про міжнародне приватне право», «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», чинними міжнародними договорами України (наприклад, Конвенцією про колізію законів, які стосуються форми заповітів (Гаага, 1961 р.), Базельською Конвенцією про створення системи реєстрації заповітів (1972 р.)), а також підзаконними нормативно-правовими актами, зокрема, Наказом Міністерства юстиції України

«Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України» від 22 лютого 2012 р. із наступними змінами, Наказом Міністерства юстиції України «Про забезпечення організації доступності населення до нотаріальних послуг та поліпшення роботи із надання таких послуг» від 7 липня 2014 р. із наступними змінами, Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану» від 28 лютого 2022 р. № 164 тощо.

Кожне джерело регулювання спадкових відносин є предметом дослідження практиків і теоретиків. Разом з тим, предмет нашого дослідження є законодавчі акти України у сфері спадкування, прийняті в період дії воєнного стану (2022 р.), та чинні норми Цивільного кодексу України, які, на нашу думку, потребують доповнення у зв'язку із дією воєнного стану. У зв'язку з цим звернемо увагу на деякі їх дискусійні аспекти та вкажемо шляхи вирішення.

1. Особливості дії юридичних джерел регулювання спадкових відносин.

Відповідно до ст. 4 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) основним актом цивільного законодавства, який регулює спадкові відносини є ЦК. Крім того, відносини регулюються й іншими законами України. Зокрема, «Про нотаріат», «Про міжнародне приватне право», «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» та ін. Так, наприклад, згідно зі ст. 11-1 Закону «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» (далі – Закон) в умовах дії воєнного стану рішенням Кабінету Міністрів України положення ст. 11-1 Закону можуть бути поширені на тимчасово окуповані території України (далі – ТОТ), визначені в пункті 3 частини першої ст. 3 Закону.

Під ТОТ розуміються частини території України, в межах якої збройні формування Росії та її окупаційна адміністрація встановили та здійснюють фактичний контроль або в межах яких збройні формування Росії встановили та здійснюють загальний кон-

троль з метою встановлення окупаційної адміністрації Росії (ст. 1 Закону). Відповідно до пункту три частини першої ст. 3 Закону ТОТ є інша сухопутна територія України, внутрішні морські води і територіальне море України, визнані в умовах воєнного стану ТОТ рішенням Ради національної безпеки і оборони України, введеним у дію указом Президента України.

Тобто, зміст ст. ст. 1, 3 та 11-1 Закону дозволяє зробити висновок, що в умовах дії воєнного стану лише на ТОТ, які визнані такими на підставі рішення Ради національної безпеки і оборони України, постановам Уряду як нормативно-правовим актам у сфері спадкування надано вищої юридичної сили. Вважаємо, що, враховуючи правові позиції Конституційного Суду України, Європейського Суду з прав людини, норми ст. 19 Конституції України, Закон мав би містити достатні і завершені правові механізми реалізації його положень. Відтак потребує уточнення або виключення із статті Закону словосполучення «можуть бути». Принагідно зазначимо, що На-

каз Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України від 25 квітня 2022 року № 75, який визначає перелік територіальних громад, розташованих в районі проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають в тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні), не є актом України в розумінні аналізованої статті Закону.

Дискусійним є пункт 3 Постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 164 із наступними змінами, який визначає особливості спадкування, вказуючи, що перебіг строку для прийняття спадщини або відмови від її прийняття зупиняється на час дії воєнного стану, але не більше ніж на чотири місяці. Свідоцтво про право на спадщину видається спадкоємцям після закінчення строку для прийняття спадщини. Тобто, в судовій і нотаріальній практиці слід звернути увагу, що для спадщини, 6-місячний строк для прийняття якої не сплинув до набрання чинності пункту 3 Постанови, або яка відкрилася під час дії воєнного стану, строк для її прийняття (відмови) є 10 місяців (6+4).

Цей строк може бути меншим у разі припинення воєнного стану.

Разом з тим, зміна строку прийняття спадщини на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 164 в нотаріальній та судовій практиці може породити різні шляхи її застосування. Так, при прийнятті цієї постанови 28.02.2022 р. пункт 3 був відсутній. Тобто строк прийняття спадщини на момент прийняття Постанови та до 6.03.2022 р. визначався лише на підставі норм ст. 1270 Цивільного кодексу України. Змінами, внесеними в зазначену Постанову 6.03.2022 р., Постанову доповнили пунктом 3, відповідно до якого «на час дії воєнного стану перебіг строку для прийняття спадщини зупиняється». Відтак, у разі якщо спадщина відкрилася з 6.03.2022 р. по 24.06.2022 р., строк для її прийняття зупинено на час дії воєнного стану. Строк прийняття спадщини обчислювати за формулою $6+4$ слід лише після 24.06.2022 р., оскільки відповідні зміни в Постанову внесені лише 24.06.2022 р. Такий висновок ґрунтується на під-

ставі дії норми ст. 58 Конституції України, за якою закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.

Дискусійність норми також зумовлена неузгодженістю її змісту із нормами книги «Спадкове право» ЦК, які не містять таких особливостей спадкування. Крім того, ст. 4 ЦК передбачено, що якщо постанова Кабінету Міністрів України суперечить нормам ЦК, застосовуються норми ЦК. Тому, враховуючи наявність відносин у сфері спадкування, обтяжених дією воєнного стану, беручи за основу конституційні принципи верховенства права, законності, принцип дії норм законів в часі та в просторі тощо, пропонуємо внести зміни в ЦК.

Наказом Міністерства юстиції України від 11 березня 2022 року № 1118/5 «Про затвердження Змін до деяких нормативно-правових актів у сфері нотаріату», що набрав чинності 19 березня 2022 року, внесені зміни, зокрема, до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, за-

твердженого наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 року № 296/5 та передбачено спрощену процедуру заведення спадкової справи. Так, в умовах дії воєнного або надзвичайного стану спадкова справа заводиться за зверненням заявника будь-яким нотаріусом України, незалежно від місця відкриття спадщини. Разом з тим, відповідні зміни в ст. 1269 ЦК не внесено, що вказує на дискусійність та спірність норми наказу.

Крім того, норми вказаного Наказу порушують принцип правової визначеності, оскільки порядок передачі спадкових справ, заведених не за місцем відкриття спадщини, в розумінні ст. 1269 ЦК, від одного нотаріуса іншому законодавством не визначено, а відтак це породить різну нотаріальну практику. Тож є необхідність внесення змін в законодавство України щодо врегулювання відносин (визначення порядку) передачі спадкових справ, заведених нотаріусом не за місцем відкриття спадщини.

Крім того, потребує узгодження п. 4 зазначеної Постанови Кабінету Міністрів

України із нормами ЦК в частині розширення переліку осіб, які мають право посвідчувати заповіти. Так, наприклад, ст. ст. 1251 та 1252 ЦК не передбачено, що начальник табору для військовополонених може посвідчувати заповіт військовополоненого. Тож з метою дотримання принципу верховенства права та принципу законності доцільно внести відповідні зміни в ЦК.

2. Форми заповіту в умовах дії воєнного стану.

Вимоги до форми заповіту, встановлені ст. 1247 ЦК, відповідно до яких заповіт: складається в письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складення; особисто підписується заповідачем або відповідно до вимог ст. 207 ЦК; посвідчується нотаріусом або іншими особами, визначеними у ЦК. Дотримання письмової форми заповіту є однією з умов дійсності заповіту (постанова Верховного Суду від 23 жовтня 2018 року у справі № 522/904/16-ц, від 03 липня 2019 у справі № 725 /2412/15-ц).

Разом з тим, Україна, приєднавшись до Конвенції про колізії законів, які стосуються

форми заповітів, із застереженням на підставі Закону № 1772-VI від 17.12.2009, застерегла, що згідно зі ст. 10 Конвенції вона залишає за собою право не визнавати заповіти, вчинені громадянами України в усній формі, крім як за виняткових обставин. Тож, у виняткових обставинах за умови, що відносини мають іноземний елемент у значенні Закону «Про міжнародне приватне право», громадяни України можуть укласти усний заповіт, який буде визнано в Україні. Тобто, Конвенція, яка діє на території України відповідно до норм Конституції, є джерелом регулювання спадкових відносин з іноземним елементом, передбачає усну форму заповіту для громадян України. Але такий заповіт може бути складено громадянином України у виняткових обставинах (наприклад, коли існують загрози життю та здоров'ю заповідачу). Разом з тим, термін «виняткові обставини» національне законодавство України не розкриває, тож, на нашу думку, Закон «Про міжнародне приватне право» потребує відповідних змін.

Вважаємо, що в умовах дії в Україні воєнного чи надзвичайного стану, беручи за основу норми іноземного законодавства щодо усних заповітів (Ізраїлю, Іспанії, Польщі, Угорщини, Швейцарії та ін.), зважаючи на вимоги ст. 205 ЦК, підтримуючи наукові ідеї про запровадження простої письмової форми заповіту (Ю. Заїка, М. Михайлів, Р. Калаур, В. Кисіль та ін.), продовжуючи наукові думки щодо запровадження усної форми заповіту [2], пропонуємо внести зміни до ЦК та надати за виняткових обставин, у випадку дії воєнного чи надзвичайного стану, право громадянам укладати заповіти:

1) в усній формі перед 2 і більше свідками, які розуміють мову, якою висловлено волю заповідача, і при цьому заявлено, що ця воля є його заповітом, із/без використання технічних засобів комунікації (гаджетів). Усний заповіт втрачає чинність протягом наприклад, 2 місяців, за умови якщо один із свідків не заявив нотаріусу про складення такого заповіту та заповідач залишився живим;

2) в електронній формі (Е-заповіт), які підписуються електронним підписом заповідача і складаються із застосуванням Порталу «Дія: Державні послуги онлайн». При цьому можливе складення заповіту в письмовій електронній формі чи усній формі з використання сучасних технічних засобів комунікації (гаджетів) (прикріплення звукового файлу).

Принагідно зазначимо, що тема застосування сучасних технічних засобів комунікації при укладенні правочинів загалом та заповітів зокрема є актуальною [3], але потребує подальших наукових досліджень.

3. Цифровізація нотаріального та цивільного процесів як елемент охорони та захисту спадкових прав громадян в Україні.

Суспільні відносини, які виникли та розвиваються у зв'язку з дією на території України воєнного стану, зумовили запровадження сучасних, дієвих та належних механізмів захисту спадкових прав осіб в нотаріальному та цивільному процесах.

В Україні вже зроблено вагомі кроки щодо удосконалення нотаріального процесу шляхом його цифровізації. Так, наприклад, 15 лютого 2022 р. прийнято за основу проект закону № 5644 від 10.06.2021 р. Разом з тим, деякі його норми мають дискусійний характер та не регулюють відносини, які виникли під час дії воєнного стану. Тож, крім висвітлених вище проблем, актуальним є питання стосовно відновлення втрачених або зіпсованих нотаріальних документів, зокрема, таких як заповіт, свідоцтво (про право на спадщину) тощо. У зв'язку з цим, пропонуємо в проекті врегулювати відносини щодо оцифрування наявних документів в заведених вже спадкових справах із застосуванням Порталу «Дія», удосконалити норми системи Е-нотаріату в частині вчинення нотаріальних дій в електронній формі із застосуванням режиму відеоконференції (онлайн-режим).

Також пропонуємо внести зміни до Закону «Про судоустрій та статус суддів», а також ЦПК України щодо запровадження на період дії воєнного стану в судочинстві особливої онлайн

роботи суду (дистанційного режиму), визначивши порядок, підстави, межі, строки онлайн розгляду і вирішення цивільних справ з дотриманням принципів та завдань цивільного судочинства. Застосування дистанційного режиму може відбуватися за аналогією із застосуванням дистанційного режиму засідань Центральної виборчої комісії, визначеного Законом України «Про Центральну виборчу комісію». Відтак, на науковому рівні доцільно розширити зміст поняття «захист прав у цивільному судочинстві» в частині запровадження дистанційного режиму правосуддя.

Вбачається доцільним продовжити розробку теми щодо цифровізації нотаріату та правосуддя шляхом залучення штучного інтелекту, яка відповідає Європейській етичній хартії використання штучного інтелекту в судових системах і реаліях, що їх оточують, Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні тощо, та може бути предметом окремого проекту закону України.

Зважаючи на викладене зазначимо, що забезпечення дії конституційного принципу верховенства права в спадко-

вому праві, обтяженому дією воєнного стану, а також у повоєнний та інші періоди, полягає в тому, щоб: нотаріуси, судді та інші особи, на яких законом покладено здійснення захисту спадкових прав громадян, діяли відповідно до Конституції та законів України, уникали дискримінації за будь-якою ознакою; спадкове законодавство України було прозорим, а застосування – ефективним та своєчасним; норми захищали спадкові права громадян, а внесення змін до нього відбувалося у спосіб, визначений законом.

Наявність дискусійних та неузгоджених норм спадкового законодавства не сприяють захисту спадкових прав громадян в контексті дії принципу верховенства права, ефективного та своєчасного регулювання спадкових відносин в умовах дії воєнного стану, та можуть «породити» різну судову практику у спадкових спорах. Шлях вирішення проблеми – внесення змін до Цивільного кодексу України та іншого спадкового законодавства України.

Література

1. Законодавчі акти України, використані в цій статті, розміщені Веб-портал Верховна Рада України. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/zak> (дата звернення: 14 жовтня 2022 р.)
2. Кармаза О.О. Міжнародно-правовий аналіз спадкування за заповітом. Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 41. Частина I. К.: КНУ імені Тараса Шевченка. ІМВ, 2003. С. 138 – 139.
3. Калаур І.Р. Сучасні тенденції щодо форми заповіту. URL: <http://ppp-journal.kiev.ua/archive/2016/16/19.pdf> (дата звернення: 14 жовтня 2022 р.)